

ROBERT SCHWEITZER

Ministerstatssekreterare Alexander Armfelt och försvarandet av Finlands tullautonomi 1850–1854*

Den 13/25 oktober 1850 utfärdade Rysslands kejsare Nikolaj I en ukas om en ny importtulltaxa till ryska rikets Dirigerande senat samt beslutade att tullgränsen mellan ”Kongresspolen” och det egentliga Ryssland skulle avvecklas från och med den 1/13 januari 1851.¹ Om detta företag och den insats Finlands ministerstatssekreterare Alexander Armfelt gjorde i det, skriver kejsarens hederslivläkare, Alexander von Collan, i sina memoarer:

Armfelt berättade att han en morgon Kl. 7 blef uppväkt – emedan en fältjägare bragt befallning till honom att genast infinna sig hos K. [...] I förbifarten vek han in hos Finlands generalguvernör, Furst Menschikoff och frågade om han kände orsaken till K's befallning. ”Far nu bara till Vinterpalatset, Ni lär nog där veta hvarom frågan är” sade fursten, grinande med sitt vanliga ironiska löje.

K. var mycket alfvorsam och sade A. helt kort: ”den 1a kommande Januari eller den 13, som Ni [betoning i originalet] räknar, afskaffas tullgränsen emellan Ryssland och Polen. Det är min vilja att den på samma dag skall afskaffas emellan Ryssland och Finland. Gör mig en föredragning snart derom.”

Med beklämdt hjerta återvände Greven från Vinterpalatset och sökte råd hos förste expeditionssekreterare Fabian Langenskiöld. Denne visste att uti Statssekreteriatets arkiv fanns en kopia af framlidne finansministern, greve Kankrins memorial just i denna fråga. [...] Kankrin afrådde af flera skäl på det bestämdaste indragningen af tullgränsen emellan Ryssland och Finland. Hans hufvudskäl bestod i omöjligheten för Ryssland att bevaka Finlands långsträckta, af otaliga utöar bekransade

* Jag tackar Svenska litteratursällskapet i Finland och Aue-stiftelsen för att de möjliggjort återkommande forskningsresor till Finland. Jag tackar även Riksarkivet, Nationalbiblioteket och Helsingfors universitets bibliotek för deras tjänster.

1. Ukasen är också infogad i den allmänna akten 183/1850 i Generalguvernörskansliets arkiv (GGK), Riksarkivet, Helsingfors (RA), som skapades 28.11/10.12.1850. Datumangivelserna i denna översikt uppges dubbelt, i enlighet med den gamla stilen som användes i Ryssland och den nya stilen som användes i Finland.

kust [...]. Vid nästa föredragning [...] utbad sig greve A. att få till Kejsarens eget mognande lemna en kopia af det Kankrinska memorialet. Vid den näste fördragningen nämnde Kejsaren ej ett ord vidare om tullgränsfrågan utan yttrade blott: "Ni kann återtaga portföljen." Tullgränsfrågan hade således fallit.²

Denna dramatiska beskrivning har också historikern J. R. Danielson-Kalmari placerat i början av sin essä om denna fas av tullfrågan, 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista Suomen autonomian puolustajana'. Samtidigt har han avfärdat den som en anekdot och därför inte vidare granskat dess möjliga källvärde.³ Danielson-Kalmari tillskrev nämligen en skrivelse från vicepresidenten för Ekonomidepartementet i Finlands senat, "finanschefen" Lars Gabriel von Haartman, den avgörande rollen i försvaret av denna plan.

Eftersom den planerade enhetsåtgärden inte genomfördes blev fallet endast en kort episod i tull- och handelshistorien.⁴ Inte heller denna översikt kommer att fördjupa sig i tullhistorien, men en undersökning av fallet ger ett viktigt komplement till den biografiska forskningen om Armfelt. Anekdoten belyser på ett slående sätt hur felaktiga uppfattningar man i Finland hade om ministerstatssekreterarens arbetsinsats. Den tillhör Armfelt-myterna: Den till en början lydige ministerstatssekreteraren räddar sig själv från en hopplös situation och Finland från en stor fara genom att övertyga härskaren, men den avgörande hjälpen får han från de verkliga hjältarna i andra ledet inom sin myndighet. Vidare framställer Danielson-Kalmari Armfelts roll som närmast bedrövlig:

Vid bedömningen av Haartmans agerande måste särskild uppmärksamhet riktas mot den passivitet som den egentliga representanten för Finlands intressen vid tronen [Armfelt] hade hamnat i under Nikolaj Is tid. Generalguvernören, som

-
2. Alexander von Collan, 'Historier, anekdoter och skvaller från hofvet i S:t Petersburg' (Fragment), bl. 13^v–14^s, Coll. 37,7, Nationalbiblioteket, Helsingfors.
  3. Johan Richard Danielson-Kalmari, 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista Suomen autonomian puolustajana', *Turun suomalaisen yliopistoseuran vuosikirja* 1921, s. 94. Danielson-Kalmari återgav till yttermera visso citatet helt på finska. Angående det potentiella källvärdet av Collans rapport, se not 97 i denna översikt.
  4. Sakari Heikkinen, *Suomeen ja maailmalle. Tullilaitoksen historia* (Helsinki 1994). Danielson-Kalmaris framställning refereras endast kort på sidorna 206–208. Kristiina Kalleinen, "Isänmaani onni on kuulus Venäjälle". *Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä*, SKTS 815 (Helsinki 2001), följer också denna framställning och redogör för kompletterande information om den roll Armfelts adjoint Konstantin Fischer spelade. Kunskapen om Fischers roll kommer att kompletteras längre fram i denna översikt.

Ministerstatssekreteraren Alexander Armfelt mobiliserade krafter mot planerna på att avskaffa tullgränsen mellan Ryssland och Finland, men undvek att på ett tydligt sätt bli identifierad som centralfigur för motståndet. Bild: Historiska bildsamlingen, Museiverket.

samtidigt var minister för Rysslands krigsflotta, lade ofta fram de mest avgörande frågorna för vårt land [...] och i tullfrågan var det den ryska finansministern som gjorde den avgörande föredragningen.⁵

Därvidlag framträder två oegentligheter hos Danielson-Kalmari. Trots att han förkastar anekdoten antar han att det var på grund av denna anvisning från kejsaren som Armfelt begärde en skrivelse. Men Danielson-Kalmari antar att personen som Armfelt begärde den slutliga avgörande försvarsskrivelsen av var Haartman (inte Langenskiöld), och att denne fullbordade uppdraget genast. Haartmans promemoria är dock daterad den 21 oktober/2 november 1850 och då var Nikolaj I fortfarande i Warszawa. Sålunda kunde kejsaren inte på något sätt ha kallat Armfelt till Vinterpalatset tidigt på morgonen.⁶ I den här översikten kommer

5. Danielson-Kalmari, 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista', s. 114. Orig. "von Haartmanin toiminnan merkitystä arvosteltaessa on erityisesti pantava merkille se syrjäinen asema, johon Suomen varsinainen edustaja valtaistuimen luona Nikolai I:n aikana oli joutunut. Tärkeimmät maatamme koskevat asiat kenraalikuvernööri, joka samalla oli Venäjän meriministeri, usein valmistavasti esitti hallitsijalle, [...] ja [...] tulliasiassa [...] Venäjän rahaministeri oli se, joka suoritti varsinaisen ratkaisevan esittelyn."

6. Nikolaj I var i Warszawa från den 15/27 oktober till den 2/14 november 1850. Theodor Schiemann, *Geschichte Rußlands unter Kaiser Nikolaus I*, bd. 4. *Kaiser Nikolaus vom*

jag att påvisa att dramatiken i händelseförloppet låg på ett helt annat plan och att Armfelt spelade huvudrollen, om än bakom kulisserna. Därtill kommer jag att visa att Armfelts adjoint Konstantin Fischers insats var betydligt större än vad som tidigare antagits.

I tillägg till detta första fel tillskriver Danielson-Kalmari det avgörande inflytandet Haartmans promemoria. Men den texten låg aldrig framför kejsaren i den av Danielson-Kalmari anförda ordalydelsen, vilket jag ska visa nedan. Rättandet av Danielson-Kalmaris inkonsekvenser är ändå inte den enda orsaken att behandla tullgränsfrågan ingående. Det framstår som anmärkningsvärt att Armfelt och generalguvernören Alexander Sergejevitj Mensjikov överhuvudtaget hade möjlighet att opponera sig mot regenten i en tid då denne drev en stark likriktningsspolitik.

Denna översikt belyser i detalj de beslutsprocesser och handlingsvillkor som Armfelt var underkastad och samtidigt bekant med. Som grund för undersökningen används biografiska metoder som låter deltagarna själva komma till tals. Tillvägagångssättet syftar också till att visa hur man genom kommunikation kunde smida allianser och framföra farhågor – men samtidigt signalera flexibilitet. I analysen har jag använt dokument som finns bland Mensjikovs handlingar under en vilseledande rubrik, och som därför inte har beaktats i tidigare forskning.⁷ Förutom korrespondensen mellan aktörerna, som ofta avbröts på grund av att de befann sig geografiskt nära varandra, ger jämförelsen av flera versioner av samma handlingar insikter om aktörernas intentioner. Dokumenten visar att Armfelt genom skicklig regi säkerställde framgången för de argument som den finska sidan framförde, även om han förblev i bakgrunden. Samtidigt framgår också de ömsesidiga och betingade förhållandena inom den ryska Finlandspolitiken, som utifrån sett verkade så monolitisk.

Det var mycket som stod på spel; avskaffandet av Finlands egen tullförvaltning skulle ha varit ett bakslag för Haartmans framgångsrika

---

Höhepunkt seiner Macht bis zum Zusammenbruch im Krimkriege 1840–1855 (Berlin 1919), s. 228, 238. Schiemann daterar händelser i Ryssland antingen dubbelt eller enligt den gamla ryska stilen; detta framgår t.ex. av den datasekvens som utvecklats på sidan 147 i samma verk och förklaras i band 2, s. 7 (not 1).

7. Mensjikovs papper stod till förfogande för Michail Borodkin, som skrev om Finlands historia under ryska tiden, men han tolkade dem ofta felaktigt (se not 55, 62, 65 och 89). Borodkins omfattande framställning *Istorija Finljandii. Vremja Imperatora Nikolaja I-go* (Petrograd 1915), är därmed inte till hjälp i detta sammanhang.

politik på 1840-talet. De stadigt ökande tullintäkterna var en oundgänglig del av storfurstendömet finansiering.⁸ Haartman hade 1841 fått särskild fullmakt av Mensjikov och infört ett system med hemliga sänkningar av importtullar. Detta hade inte bara ökat skattemoralen⁹ utan också, och huvudsakligen, främjat utvecklingen av industrin och finanspolitiken. Som ett komplement hade han sedan han tillträdde sitt ämbete förstärkt tullkontrollsystemet både vid Finlands havsgräns och vid den inre gränsen mot Ryssland. Detta gjorde Haartman dels för att garantera statliga intäkter för Finland, dels för att visa att de för Finlands utveckling förmånliga tullminskningarna inte innebar smuggling över Finlands östra gräns och därför inte borde omfattas av Rysslands höga tullpolitik.¹⁰ Att Finlands yttre gränser genom detta blev synliga och märkbara, och därigenom underströk storfurstendömet särställning, var i samtiden endast en sidoeffekt som först i efterhand tillmättes stor betydelse för Finlands autonomi.¹¹ Det som var avgörande vid den aktuella tiden var att Finland genom tullgränsen kunde vara ett eget ekonomiskt område, och att Ryssland kunde tolerera detta.

Tullfrågans framväxt

Armfelt hade inte blivit väckt ur sin sömn för att få en sträng befallning av kejsaren i oktober 1850. Det var snarare ministerstatssekreteraren själv som redan i juli 1850 kunde meddela generalguvernör Mensjikov en nyhet: ”J'ai vu le ministre des Finances qui m'a communiqué les renseignements nécessaires concernant les changemens *projetés* [betoning i originalet] dans le Tarif de l'Empire.”¹² Armfelt hade varit

8. Tullintäkterna hade nästan fördubblats under 1840-talet och deras andel av statsinkomsterna hade ökat från trettio procent till fyrtio procent. Heikkinen, *Suomeen ja maailmalle*, s. 243–244.

9. *Ibid.*, s. 225. Enligt Heikkinen är den allmänna uppfattningen att Haartmans politik med inofficiella låga tullar gjorde smugglingen helt olönsam överdriven. Tullmyndigheterna var trots allt instruerade att endast släppa in tullnedsatta varor i sådan omfattning som det fanns behov för bland befolkningen.

10. *Ibid.*, s. 202–206, 221.

11. Ur de så kallade ofärdsårens perspektiv såg Danielson-Kalmari detta som den mest betydande aspekten av frågan, enligt 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista', s. 114.

12. Armfelt till Mensjikov 31.7/12.8.1850, bl. 61, Delo 18, Opis' 2, Fond 19 (Archiv A. S. Mensjikova), Rossijskij gosudarstvennyj archiv voenno-morskoj floty, Sanktpeterburg (nedan SPb) (citerat nedan enligt mönstret 18–2–19 RGAVMF). Översättning till svenska: ”Jag träffade finansministern som förmedlade åt mig de nödvändiga uppgifterna om de *planerade* [betoning i originalet] ändringarna i rikets tulltaxa.” De

den första att få reda på saken och informerade generalguvernören furst Mensjikov. Det fanns alltså ännu ingen anledning för Armfelt att omedelbart sammanställa en föredragningsnot.¹³ Däremot skrev han att man i statssekretariatet redan hade utarbetat ett kort sammandrag ("petit aperçu") över de olika ändringarna i tullsystemet i Finland sedan sammanslagningen med Ryssland. Armfelt hoppades att under sommarsesemestern i Finland träffa Haartman, som säkert kunde bidra med ny information, och därefter skulle allt skickas till fursten. Det finns således en kärna av sanning i Collans berättelse om att expeditionssekreteraren Langenskiöld var inblandad i frågan.

Innehållet i det korta sammandraget visar att det redan innan ukasen offentliggjordes måste ha läckt ut till politiska kretsar i Sankt Petersburg att det inte bara var importtulltariffen för riket som skulle sänkas, utan att även tullgränsen mellan Kongresspolen och det egentliga Ryssland skulle avskaffas – liksom den mellan Finland och Ryssland. Möjligen hade Armfelt fått kännedom om saken redan när han sex dagar senare, efter sitt möte med finansminister Vrontjenko den 25 juli/6 augusti 1850, skickade sin expeditionssekreterare till den ryska tullförvaltningen för att inhämta mera information.¹⁴ Detta oroade Armfelt och fick honom att vaka hela natten igenom.¹⁵ För där var den igen: den ödesdigra "polska parallellen". Polen hade 1830 förgäves rest sig mot den ryska överheten, medan Finland alltid hade förblivit lojalt. Ändå är arkiven fulla av handlingar som innehåller planer som skulle förverkligas "i Kungariket Polen samt i Storfurstendömet Finland". Lagkodifieringen med försöket att införa rysk strafflag i Finland 1841 – vilket förverkligades i Polen fem år senare – är ett av de viktigaste exemplen.

---

dokument som nämns i detta kapitel från avdelningarna (Opis') 2 och 3 finns även tillgängliga som digitala kopior i Riksarkivet.

13. En föredragningsnot var under perioden 1826–1917 en kort framställning av huvudpunkterna i de ärenden som skulle föredras för kejsaren av ministerstatssekreteraren. Den inkluderade vanligen senatens framställan och generalguvernörens utlåtande, men i praktiken kunde också ministerstatssekreteraren allt oftare tillägga sina åsikter. Regenten antecknade sitt godkännande direkt på föredragningsnoten. *Förvaltnings-historisk ordbok*, "Föredragningsnot", fho.sls.fi.
14. Armfelts dagbok 12.8.1850 (s. 245, 13 [VAY 919]), Armfeltska arkivet (nedan kallat AA) III (Ratula-arkivet), RA, Helsingfors. Dagboken är svår att använda enligt band- eller årsinformation. Därför citeras den nedan endast med datum, signatur (VAY och nummer) från mikrofilmsamlingen i Nationalarkivet samt sidnummer.
15. *Ibid.*, s. 246.

Men varför var Mensjikov, som annars alltid först stämde av varje steg i Finlandspolitiken med kejsaren, i det här sammanhanget tydligen beroende av att ministerstatssekreteraren skulle sondera hos en minister? Den här översikten kommer att visa att det ändå finns en viss sanning i Collans anekdot: kanske reagerade generalguvernören så kryptiskt för att han inte visste – eller rentav inte borde veta någonting – om avskaffandet av den finska tullförvaltningen. Formellt låg dock kontakten med ministrarna på Armfelts ansvar, och även om kejsaren verkligen hade gett honom i uppdrag att uppsätta en föredragningsnot var det enligt hans instruktion ministerstatssekreterarens plikt – och rättighet – att samla in nödvändiga upplysningar. Här utnyttjade Armfelt alltså sina befogenheter fullt ut.

Involverandet av Haartman förklaras dock inte enbart av att ”Armfelt vände sig till den sannolikt enda verkliga experten i den här frågan”.¹⁶ Vid en första anblick verkade kejsarens åtgärd vara avsedd att bestraffa Polen för dess deltagande i det europeiska revolutionsåret. Sett i detta ljus var åtgärden ännu ett led i Nikolaj I:s restriktiva politik gentemot Polen efter 1830. Faktum var att avskaffandet av tullgränsen både eliminerade ett tecken på ryska Polens separata existens och ytterligare för enhetligade en del av det ryska rikets förvaltning.¹⁷ Det mest obehagliga för Armfelt måste ha varit att varje invändning från finskt håll mot en åtgärd som främjade rikets enhet och bestraffade Polen för ”insubordination” också kunde ses som ett tecken på finländarnas illojalitet. För att bedöma hur och i vilken mån invändningar var opportuna måste Armfelt av Haartman få veta vad som stod på spel för Finland med denna förändring.

Det var alltså ministerstatssekreterarens förtjänst att involvera finanschefen, särskilt eftersom generalguvernörens händer förefaller ha varit bundna. Att eftervärlden sett Armfelts roll som underordnad i förhål-

---

16. Kalleinen, ”*Isänmaani omni on kuulua Venäjälle*”, s. 227. Orig. ”Armfelt kääntyi asiassa varmaanakin ainoan todellisen asiantuntijan eli von Haartmanin puoleen.”

17. Även ekonomiska analyser understryker att en önskan att eliminera ytterligare ett statsattribut för Kongresspolen stod i förgrunden. Se t.ex., Walter McKenzie Pintner, *Russian Economic Policy under Nicholas I* (Ithaca, NY 1967), s. 240; Konstantin Lodyzjenskij, *Istoriija ruskago tamozjennago tarifa* (SPb 1886), s. 245–246. Trots att det inte uppstod en öppen revolt i det ryska Polen 1848, räckte det med att några polska emigranter framträdde på revolutionära platser som Ungern och upproret i Preussiska storfurstendömet Posen för att få kejsaren att ännu mer strama åt sina bojor och stärka sin självbild som garant för ordningen i Europa.

lande till Haartmans och Mensjikovs¹⁸ beror på felaktiga antaganden. Armfelt ansåg att finanschefen, trots alla svagheter, var outhärligt kompetent. Om denne kunde uppnå framgångar för Finland var det viktigt för Armfelt att främja det på alla sätt, och inte att själv få äran för det.

Armfelt tog på sig också ansvaret för att informera Haartman. Han gav Haartman tillgång till uppgifter om de pågående förändringarna i tulltariffen¹⁹ som Langenskiöld troligen hade fått ta del av under sitt besök på finansministeriet. När och på vilket sätt Armfelt bad Finlands finanschef om information kan antas. De två hade kommit överens om att träffas den 18/30 augusti 1850 i Helsingfors men möttes först i början av september.²⁰ Vad Armfelt exakt begärde vet vi dock inte eftersom det finns en lucka i korrespondensen.²¹ Men hur känslig situationen var för Haartman vet vi från ett brev där denne senare rentav bekänner för generalguvernören furst Mensjikov att han fått en uppmaning av Armfelt:

Monseigneur le Prince! Le Ministre Secrétaire d'Etat, le Comte Armfelt, aura prevenu V. A. de l'ordre, qu'il m'a intimé, de lui fournir un Tableau Comparatif entre le Tarif de l'Empire et celui de la Finlande, pour ce qui regarde les droits fixés pour

-
18. Så uttryckte sig också Kristiina Kalleinen i artikeln 'Hänen hirmuisuutensa L. G. von Haartman ja ruhtinas A. S. Menshikov', *Ajankohta* 1992, s. 59.
  19. Haartman kunde redogöra för de nya siffrorna från en tidig fas då importtullarna för salt till Ryssland fortfarande var enhetliga med 0,29 rbs per pud, vilket senare endast gällde för de baltiska hamnarna. Se Haartmans jämförelse (bl. 68–69, nr 13 (före detta 17), Finl. otd., Fond 19 (Archiv A. A. Mensjikova), RGAVMF). Denna del av Mensjikovs arkiv finns också på mikrofilm i Riksarkivet i Helsingfors som MFNL 115–123. Tullakten är nr 16 på film 118, i fortsättningen hänvisas enbart till denna källa för detta dokument. För jämförelse, se den slutliga ryska tulltariffen i Akt 183/1850, nr 63, GGK, RA.
  20. Armfelt gjorde en avstickare till Helsingfors (17/29.8–22.8/3.9) under sin vistelse i Finland (2/14.8–5/17.9) från/till Sankt Petersburg. Den befintliga överenskommelsen nämner Armfelt i sin ständiga korrespondens med guvernören i Viborgs län, Casimir von Kothen (10/22.8.1850, bl. 182, bd. 6, Kothenska samlingen, RA). Den 1 september dyker namnet Haartman upp tillsammans med tullchef Frans Olof af Brunér (Armfelts dagbok, som not 14 [VAY 919], s. 249). Haartman själv förlänger sin rehabiliteringssemester från Helsingfors till oktober på grund av en blödning den 22.8/3.9 (bl. 316, Kartong 9, L. G. Haartmans samling, härnäst citerad: Kartong-nr, Haartman, RA). Kronologin för denna tid är ofullständig i Kalleinen, "Isänmaani onni on kuulua Venäjälle".
  21. I Haartmans allmänna korrespondens (5, Haartman, RA) nämns Armfelt inte som avsändare (se Pienluettelot 602:171, RA). Det äldsta brevet från Armfelt i den relevanta ärendemappen "angående tullverket" (23, Haartman, RA, enligt Kalleinen, "Isänmaani onni on kuulua Venäjälle", s. 324), kartong XIX enligt den gamla räkningen, är från 24.11/6.12.1850. Ministerstatssekretariatets handling skapades först 1854 (Akt 14/1854, StS, RA).

l'entrée des marchandises étrangères. Ce travail, que je n'ai tardé de transmettre au Comte Armfelt n'est cependant pas complet. [...] Par conséquent j'ai fait dresser le Tableau, que j'ai l'honneur de soumettre çï près a V. A. – Le comte Armfelt ayant désiré connaître mes vues sur la possibilité d'assimiler la législation douanière du pays à celle de l'Empire, je vais maintenant les lui communiquer, mais je me réfère entièrement au jugement noble et éclairé de V. A. si la Note, qui Lui sera soumise à ce sujet, est de nature à nous faire conserver les modifications que reclame la position exceptionnelle de notre pays.²²

Här är varje ord av största vikt. Haartman ville undvika att ge ett intryck av att han samarbetar med Armfelt bakom furstens rygg. Därför skapade han medvetet en bild av att det var nödvändigt att skicka en redogörelse även till Mensjikov, i vilken han förklarade att jämförelsen innehöll de hemliga tullsänkningarna som han var behörig att göra.²³ I sitt brev avslöjade han emellertid också att ministerstatssekreteraren hade begärt en utvärdering av tullföreningen i sin helhet.

Givetvis skulle han skicka brevet till Armfelt, men genom att meddela att det kommer att presenteras för Mensjikov placerade han det i praktiken på den senares bord. Han verkar nästan distansera sig från innehållet genom att underkasta sig furstens omdöme. Vid en andra läsning av Haartmans ord blir det dock tydligt att han faktiskt ville engagera fursten för att försvara Finlands tullautonomi. För detta ändamål använde han främst tulljämförelsen: Mensjikov kunde vid en första anblick se att även de kraftigt sänkta allmänna ryska tullarna storleksmässigt låg långt över dem som Haartman under ett årtionde hade använt för att främja industrin och ge befolkningen tillgång till lite vardagslyx – faktum var att en del av Finlands tillfredsställelse stod på spel!

22. Haartman till Mensjikov 21.10/2.11.1850. Konzept bl. 316–317, 9, Haartman, RA. Originalet i Nr 155 (f.d. Kansio Ha 105b: II): 'Ne bezinteresnyja bumagi', Fe 7, Pietarin kanslian asiakirjat, GGK, RA. Översättning till svenska: "Ers excellens! Ministerstatssekreterare greve Armfelt lär ha informerat Ers excellens om sin order att tillhandahålla honom en jämförelse mellan rikets och Finlands tulltaxa angående tariffer på inkommande utländska varor. Detta arbete som jag utan dröjsmål överlämnat till greve Armfelt är ändå inte komplett. [...] Därför har jag uppställt bifogade jämförelse som jag har äran att överlämna åt Ers excellens. – Eftersom greven viljat inhämta mina synpunkter angående möjligheterna att sammanjämka landets tullagstiftning med rikets kommer jag nu att delge honom dessa. Men jag hänvisar ändå helt och hållet till Ers excellens ädla och upplysta omdöme ifall noten som i ämnet kommer att överlämnas åt Ers excellens skall fortfara att omfatta modifikationerna som vårt lands exceptionella ställning påkallat."

23. Se Heikkinen, *Suomeen ja maailmalle*, s. 202–206.

Armfelt organiserar motkrafterna

Haartmans kraftfulla och utförliga utlåtande skickades dock inte till Mensjikov tillsammans med brevet från den 21 oktober/2 november 1850, som Danielson-Kalmari antagit.²⁴ Samma dag (den 24 oktober/5 november) som Haartmans nyss citerade brev landade på Mensjikovs bord²⁵ var det fortfarande endast Armfelt som hade sett Haartmans utlåtande om hela tullfrågan.²⁶ Förmodligen kände sig Armfelt tack-sam över att han var den första att få läsa Haartmans utlåtande om tullfrågan, även om han förr eller senare skulle behöva lägga fram det för generalguvernören. Med mild förskräckelse såg han att Haartman i en halv mening anklagade kejsaren för bristande eftertanke och i hela stycken kritiserade densamme för att handla kortsiktigt. Utlåtandet utpekade kejsarens rådgivare som inkompetenta och illvilliga, och djärva prognoser gjordes om världshandeln och Rysslands industri. Ministerstatssekreteraren markerade flera ställen och antecknade ”jag tror att detta ej bör sägas” (”je crois que cela ne devoit pas de dire”) eller liknande i marginalen. Författarens skarpa retorik skulle ha försvagat de övertygande argumenten i utlåtandet utan Armfelts dämpande ingripanden. Det var också han som framhävde den tidigare finansministerns auktoritet genom att infoga namnet Kankrin på en framträdande plats – även detta visar att det ligger ett korn av sanning i Collans anekdot.²⁷

Armfelt ingrep ändå inte i själva argumentationen. Som följande parafra visar hade Haartman spelat på alla strängar:

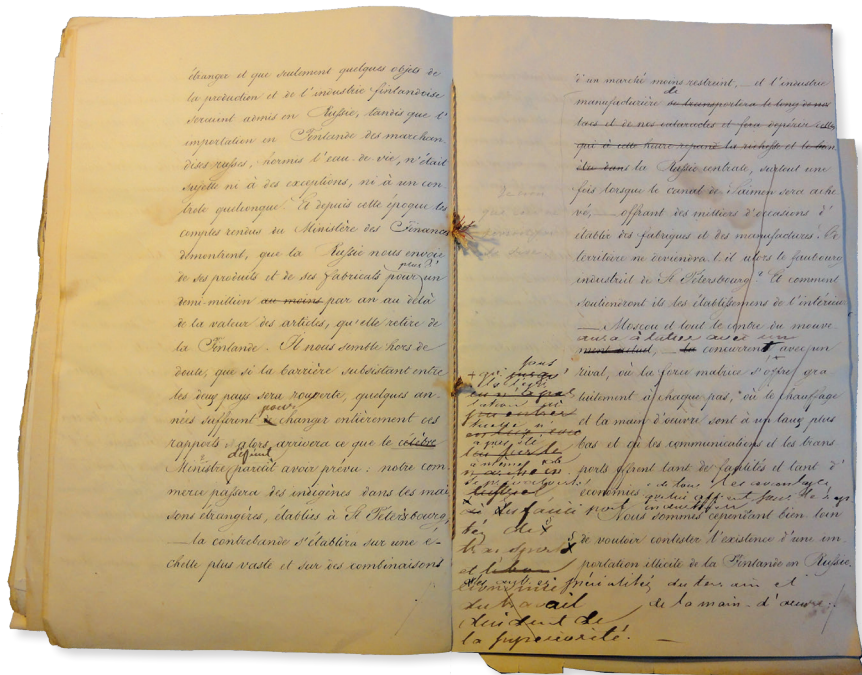
Att genomföra en förening av tullområden i Finland på samma sätt som det enligt uppgifter planeras för Polen skulle beröra landets mest vitala intressen. Frågan uppstår om Rysslands intressen nu kräver detta steg och om villkoren nu är mer gynnsamma än under de tider då finansminister Kankrin betraktade ett eget finskt tullområde som fördelaktigt för Ryssland.

24. Danielson-Kalmari, ’Muuan lehti L. G. von Haartmanista’, s. 95.

25. Anmärkning ”mne na stol, 5.11”; med svarsmärke daterat 25.10/6.11 (som not 22).

26. Armfelts dagbok (som not 14 [VAY 919], s. 257): Docum: de Haartm.

27. Exemplet på osign. bl. 129–144, börjande ”Si – à ce que nous apprenons – le tarif [...]”, finns i 25, Haartman, RA. I det följande ges osign. sidnummer inom hakparentes. Det är skrivet av en professionell skrivare och undertecknat personligen med ovanstående datum. Men efter korrigeringsarna med blyerts, vilka tydligt är gjorda av Armfelt, har finanschefen självständigt infört sina ändringar som korrigeringar med hänsyn till alla invändningar från Armfelt.

Armfelt gjorde anteckningar i marginalen av Haartmans promemoria gällande tullfrågan. Genom att på ett flertal punkter notera "jag tror att detta ej bör sägas" ("je crois que cela ne devroit pas de dire") ville han tona ner Haartmans passionerade och odiplomatiska ton. Haartman införde sina ändringar som korrigeringar med hänsyn till Armfelts invändningar. Bild: Riksarkivet, Helsingfors.

Hans politik med hemliga tullsänkningar hade varit framgångsrik: Ryssland hade fördelen av ett handelsöverskott på över 500 000 silverrubel, och smuglingen var hanterbar eftersom man begränsade de förmånliga importkvoterna till Finland till storfurstendömet's omedelbara konsumtion.

En förändring av det rådande systemet med låga tullar för dessa varor skulle driva Finland till fattigdom och återuppliva smuglingen vid den oövervakade skärgårdskusten. Ryssland kunde kompensera Finland för de förlorade tullintäkterna, men inte för den totala ekonomiska skadan. Gränskontroller utförda av ryska styrkor skulle leda till nationella konflikter; Sverige skulle gärna utnyttja detta för att hämnas för att det nuvarande välståndet i den före detta riksdelen hade lett till att sympatierna för det forna moderlandet hade svalnat.

Det var förstärkt irriterande om ett litet lands intressen stod i vägen för stora planer, men Finland hade genom den tidigare politiken varit en juvel i rikets krona och en fästning av lojalitet. Om kejsaren ansåg tullenheten oundviklig skulle han säkert med en gradvis lösning garantera rikets intressen och ändå bevara Finlands privilegier och institutioner. Landet var redo att göra uppoffringar om bara varorna för daglig komfort och järnet för industrin förblev lågt tullbelagda och det var tydligt att dess traditionella institutioner inte hotades.

I denna sammanfattning – avskalad från allt smicker och alla raseribrott²⁸ – formuleras de välkända argument som framfördes i försvar av Finlands särställning, men som inte utgick från den konstitutionella principen. I den meningen hade dokumentet ett stort värde för Armfelt. Det påminde den ryska parten om det maxim på vilket gränsområdena baserade sin status i riket: för att säkra invånarnas lojalitet skulle de hållas nöjda.

Haartman fick tillbaka originalet och genomförde de föreslagna strykningarna och omskrivningarna själv. Armfelt fick förmodligen en ny renskrift kring den 18/30 november.²⁹ Vi känner dock inte till denna version, i vilken det även gjordes ytterligare viktiga ändringar i avsnitt som Armfelt inte tidigare hade kritiserat.³⁰

Två ändringar sticker särskilt ut i det dokument som slutligen hamnade hos kejsaren. Den första överensstämmelse med Armfelts mantra: på inga villkor fick man antyda för kejsaren att han genom att förena tullarna bröt den ed genom vilken han garanterat Finlands särställning.³¹

28. Man kan skapa sig en bild av detta genom den på finska tryckta texten hos Danielson-Kalmari, 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista', s. 95–102. Han återger utkastet från Haartmans papper (se not 27) med strykningar och förbättringar, men nämner endast generellt Armfelts marginalanteckningar.

29. Armfelts dagbok (som not 14 [VAY 919], s. 261): "Haartman diné et lu le document". Det är osannolikt att anteckningen hänvisar till en träff med finanschefen; vid samma tid bodde åtminstone hans brorsson, underlöjtnanten Hugo Leonhard, i Sankt Petersburg, kanske även hans bröder, storfurstinnan Maria Nikolajevnas blivande livläkare Karl Frans Gabriel von Haartman och gardesjunkern Lars Emil von Haartman. Se Tor Carpelan, *Åttertavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna efter 1809 adlade, naturaliserade eller adopterade ätterna* (Helsingfors 1942), s. 124–127. Dessa kan ha fungerat som förbindelsemän. Armfelt såg det som sin plikt att regelbundet bjuda in och ta hand om unga finländare som tjänstgjorde i kejsarstaden.

30. Vi känner, förutom det första utkastet som Haartman fick tillbaka från Armfelt och där han dokumenterade de önskade ändringarna, endast den version som faktiskt presenterades för kejsaren i slutet av året (bl. 48–66, nr 16, MFNL 118, som not 19). Den versionen skickades till Armfelt, med ytterligare några ändringar utöver de redan behandlade, endast den 17/30.12.1850 med kurir.

31. Meningen finns ännu tryckt i Danielson-Kalmaris artikel 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista', s. 100–101. I original lyder den: "[...] il n'y a rien [...] de plus démoralisant que de frustrer un peuple [...] dans sa croyance religieuse à la sainteté des promesses et des serments." Hur berättigad denna försiktighet var kan, trots all självhyllning, också bevisas av den rapport som Armfelts nytillsatte adjoint, Konstantin Fischer, skrev beträffande sitt samtal om tullfrågan med kejsaren. Haartmans argument skulle ha förlorat sin effekt, eftersom "han hänvisade till konstitutionen som till en rättighet och till konsekvenserna som till ett hot." Originalet på ryska: "указывал на конституцию как на право, а на последствия как на угрозу". Se Konstantin Fisjer, 'Zapiski', *Istorit-*

Detta skulle åter en gång låta skjuta upp den centrala och långvariga frågan om kodifieringen av Finlands lagar, liksom frågan om huruvida Finland hade egna grundlagar som förpliktade även monarken – och besvara den nekande.³²

Den andra ändringen visar hur Armfelt under tiden hade utnyttjat sina möjligheter. Haartman hade i sitt utkast satsat fullt ut på Mensjikovs försvar och avslutade med följande ord:

[...] il soit à désirer³³, qu'il nous soit permis de consulter préliminairement l'homme d'état³⁴ qui est chargé de la suprématie de notre administration, et qui – à tant d'occasions – a prouvé son talent heureux de concilier la conservation de notre bien-être et de nos institutions avec le ménagement juste des grands intérêts de l'Empire.

Armfelt hade redan i det första utkastet mildrat uttrycken, även om det var sanningen om Mensjikovs politik. Men i den version som till sist låg framför kejsaren löd avsnittet: ”il serait à désirer, que nous soyons autorisés de consulter [...] les autorités compétentes à St. Petersbourg à fin de concilier la conservation de notre bien-être et de nos institutions avec le ménagement juste des grands intérêts de l'Empire [...]”; tillfogat: ”d'une manière qui soit conforme à la volonté suprême et aux intentions magnanimes du Souverain.”³⁵ I den fortsatta behandlingen insåg Armfelt att generalguvernören åtminstone måste ställas i en ofördelaktig dager om han öppet skulle anses som medlare mellan finska och ryska intressen i denna viktiga fråga – om hans händer inte var bundna redan på förhand.

Ministerstatssekreteraren litade däremot tydligen på finansministeriet och dess expertis som förespråkare av tullgränsens vidmakthållande. Även om man från en övergripande politisk synvinkel kanske kunde välkomna den planerade sammanslagningen, var den ekonomiskt sett ganska tvetydig. Nikolaj I, som vid den här tiden ville ha kontroll över finanspolitiken, hoppades på att de polska industriföretagen i den revolutionära atmosfären skulle lockas över till den ryska sidan tack

---

jeskij vestnik 1908 (sentjabr), s. 793. Meningen finns inte med i den svenska utgåvan, se Konstantin Fischer, *Senator Fischers memoarer* (Helsingfors 1908), s. 133.

32. För en detaljerad undersökning av hur kodifieringsplanerna avvärdjades, se Osmo Jusila, *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*, *Historiallisia tutkimuksia* 77 (Helsinki 1969), s. 193–204.

33. Armfelt ändrade detta – i originalet står det ”est indispensable”.

34. Armfelt strök efter ”homme d'état” adjektivet ”supérieur”.

35. Nr 16, MFNL 118, som not 19 och 29, bl. 65^v.

vare bättre exportmöjligheter till Ryssland. Samtidigt utövade detta dock tryck på handeln och den framväxande industrin i det egentliga Ryssland.³⁶ Armfelt visste att Moskvas ekonomiska kretsar var emot åtgärden,³⁷ och det kunde bara glädja honom att Haartman målade upp hotet mot ekonomin i huvudstaden. Genom att framföra motargument i enlighet med denna linje kunde misstanken om att man motarbetade målet att uppnå riksenhet undvikas.

Även om Armfelts kontakter inte återspeglas i brev finns det tillräckligt med tecken på hans indirekta samverkan med personer inom finansministeriet. Det var genom denna myndighet som Haartman fick tillgång till fördelaktiga siffror som framställde Rysslands handelsöverskott gentemot Finland som ännu högre.³⁸ Dessutom hade Armfelt kontakt med tre högtstående personer: Michail Vasiljevij Pasjkov, biträdande direktör för avdelningen för utrikeshandel,³⁹ fursten och geheimerådet Aleksandr Fedorovitj Golitsyn, medlem av rådet för manufakturverksamhet vid avdelningen för manufakturverksamhet och inrikes handel, samt verkliga statsrådet Petr Petrovitj (fon-)Gets (Peter Goetze), medlem i finansministeriets vetenskapliga kommitté.⁴⁰ Det är värt att notera att Goetze var en anhängare av finansminister Kankrin;⁴¹ kontakten med honom hölls kvar ännu 1851.⁴²

36. Piotr S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, A History of East Central Europe* 7 (Seattle 1996), s. 154. Wandycz ser åtgärden som framgångsrik med tanke på bildandet av en lojal borgarklass. Men eftersom de polska uttullningarna, till vilka Ryssland var bundet till exempel genom avtal med Österrike, var lägre än de ryska, kunde Ryssland inte agera fritt när det gällde omfattningen av de planerade tullsänkningarna. Fischer (*Memoarer*, s. 132) påstår till och med att kejsarens plan skrämde finansministern.

37. Armfelt nämner ryktet om att motståndet från vissa fabrikanter i Moskva och inom riket skulle ha stoppat publiceringen av tullområdesförordningen. Armfelt till Haartman 6/18.12.1850 [145–146] 25, Haartman, RA. Det finns goda skäl att följa dateringen enligt gamla stilen. Danielson-Kalmari, 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista', s. 103. Generellt om detta tema, se Valentin Wittschewsky, *Russlands Handels-, Zoll- und Industriepolitik von Peter dem Großen bis auf die Gegenwart* (Berlin 1905), s. 74–76.

38. Armfelt till Mensjikov 18/30.12.1850 (bl. 56, 12–2–19 RGAVMF), citerad nedan, s. 286

39. T.ex. Armfelts dagbok 23.11/5.12.1850 (jfr not 14 [VAY 919], s. 262); om Pasjkov, se *Adres-kalendar', ili obsjtijj sjtat Rossijskoj imperii na 1849 god. 1* (SPb 1849), s. 224.

40. Armfelts dagbok 10./22.12.1850 (jfr not 14 [VAY 919], s. 265); om Golytsin och fon-Gets (Armfelt skriver Götz), se *Adres-kalendar' na 1848 god. 1* (SPb 1848), s. 215, 218.

41. Wilhelm Lenz & Olaf Welding (eds.), *Deutschbaltisches biographisches Lexikon* (Wien 1970), s. 252: Goetze, Peter.

42. T.ex. dagbok 7/19.1. och 4./16.3. 1851 (jfr not 14 [VAY 919], s. 269, 283).

Det tydligaste tecknet på Armfelts sonderingar med finansministeriet är dock att ett helt nytt begrepp nu nämns i diskussionen: Finland skulle utlova garantier. Armfelt nämner fordringarna på garantier i sitt brev till Mensjikov,⁴³ men det är först från korrespondensen mellan generalguvernören och finansministeriet (via Haartman) under de följande åren som det blir klart vad som avsågs: att förhindra smuggling till Ryssland av vissa varor som införts till Finland med tullsänkningar.⁴⁴ Det var å ena sidan uppenbart för finansmyndigheterna att Finland behövde dessa lågtullade importvaror, men å andra sidan fick varorna inte översvämma den ryska marknaden.

Men Armfelt sökte inte bara stöd på den vägen: den 2/14 december befann sig ”l’opuscule d’H:n” i tronföljarens händer – även här tog Armfelt en risk.⁴⁵ Som medhjälpare till storfursten Aleksandr Nikolajevitj i hans egenskap av kansler för Helsingfors universitet hade Armfelt regelbundna arbetskontakter och en viss tillit till denne. Den 8/20 december hade ingenting förändrats. Armfelt är fast och skriver till guvernören i Viborg, Casimir von Kothen:

La Grande affaire est encore entre les mains du Grand Duc qui ne se prononce pas. – Lundi j’irai lui faire ma courbette, car je ne puis plus tarder à la porter à l’Empereur. – Le prince est toujours indécis, et jusqu’à présent, je ne vois pas d’issue. En attendant, Haartman s’impatiente avec raison et m’écrit afin de savoir comment sa note a été jugée. – Il faut avoir une patience d’ange!⁴⁶

Armfelt hade skrivit till Haartman två dagar tidigare, lovordat honom högt och bönfallit honom att inte resignera – framtida generationer skulle vara tacksamma.⁴⁷ Han bad dock finanschefen om tålamod eftersom han ändå inte skulle kunna lägga fram hans memorandum förrän

43. Armfelt till Mensjikov 18/30.12.1850, jfr not 38: ”Ce qui sera difficile c’est de savoir et de préciser des garanties que nous pouvons offrir.”

44. Bl. 88–126, MFNL 118 (jfr not 19); närmare se nedan s. 291–265.

45. Armfelt till Kothen 2/14.12.1850, bl. 186 (jfr not 19). Två dagar tidigare noterar Armfelt i sin dagbok ”Travail G^dDuc” (jfr not 14 [VAY 919], s. 262).

46. Armfelt till Kothen 8/20.12.1850 (jfr not 20, bl. 187).

47. Armfelt till Haartman 6/18.12.1850 (jfr not 37). ”Quand je pense à tout ce que vous avez fait [...] et me rappelle [...] l’envie et la jalousie vous avons tant de fois suscités, j’éprouve un sentiment de colère [...] qui me porte tout naturellement à jeter un coup d’oeil sur l’avenir [...] où l’on vous rendra justice et où un charme, dans notre petit pays, parlera de vous avec respect et reconnaissance! Vous devez et vous ne pouvez qu’en être persuadé et [...] continuer la bonne cause que vous avez commencée.” Brevet med Haartmans otåliga frågor finns inte bevarat i Armfelts arkiv.

den nya tulltaxan hade översatts på statssekreterariatet.⁴⁸ De nya ryska importtullarna hade kanske sänkts tydligt, skrev han vidare, men inte för de artiklar som var ”av särskilt intresse för oss”. Han var alltså fullt insatt och kände till kärnan i ärendet: finanschefens inofficiella tullminskningar måste fortsätta vara möjliga.⁴⁹

De kommande dagarna blev hektiska. Innan Armfelt ”bugade inför tronföljaren” träffade han Golitsyn och Goetze från finansministeriet, direkt därefter och fyra dagar senare träffade han även Mensjikov.⁵⁰ En kurir skickades till Haartman: senast nu bad Armfelt honom att ändra sitt memorandum i enlighet med den nya strategin och gav honom även tillgång till nya siffror från finansministeriet.⁵¹ Den 17/29 december hade Armfelt äntligen en version av memorandumet som kunde läggas fram. I denna hade Haartmans ilska tonats ned: Mensjikov lyftes inte längre fram som en försvarare av Finlands intressen, smugglingen till Ryssland bagatelliserades inte lika mycket och Finlands handelsunderskott presenterades ännu mer drastiskt med de nya siffrorna – 2 miljoner i stället för 500 000 silverrubel. Trots allt detta var även denna version daterad den 21 oktober/2 november 1850, som om alla omarbetningar inte hade ägt rum.⁵² Armfelt hoppar alltså över alla dessa mellanstadier för att få dokumentet att framstå som den ansvarige expertens åsikt om saken. Nästa dag sitter Armfelt hela morgonen vid skrivbordet för att förtydliga argumenten för generalguvernören:

Pardonnez-moi, mon Prince, de Vous importuner si souvent, mais je suis dans un état fievreux qui ne passera que lorsque j'aurai vu l'Empereur et vous êtes la seule personne que je puis consulter dans une affaire où s'il agit peut être même de l'avenir de la Finlande.

-
48. Armfelt hade fått en tryckt kopia från finansministern i förväg och lovade Haartman en av dem som redan var beställda från Dirigerande senaten.
49. Detta motsäger Heikkinen, *Suomeen ja maailmalle*, s. 205, som ser det som möjligt att Haartman bedrev sin tullpolitik bakom ryggen på Armfelt.
50. 10/22.12.1850. Audiensen hos tronföljaren ägde rum först på tisdagen, den 12/24.12.1850 Armfelts dagbok, som not 14 [VAY 919], s. 265.
51. Armfelt informerade redan i sitt brev den 6/18.12.1850 Haartman om att en kurir skulle komma för att hämta memorandumet, och den 18/30.12.1850 rapporterade han om det fortsatta förloppet till Mensjikov (se not 38).
52. Kalleinen, *”Isänmaani onni on kuulua Venäjälle”*, s. 225–226. Kalleinen utgår från Danielson-Kalmaris ’Muuan lehti L. G. von Haartmanista’, s. 103–104, och hävdar liksom denne att memorandumet kom till Armfelt direkt efter detta datum. Också antagandet att Armfelt presenterade memorandumet tillsammans med Kankrins (på samma ställe) saknar belägg.

Hier au soir le courrier que j'avois envoyé à Haartman est revenu et m'a rapporté le document modifié en plusieurs endroits. – Il a rectifié ses données au sujet de la balance de commerce entre la Russie et la Finlande. – Le dernier compte rendu du Ministre des Finances prouve que nous sommes en perte visible de près d'un million. – Le second million, dit-il, ne passe par des Douanes. – Il est présentement occupé à faire une comparaison entre le nouveau tarif et le nôtre, et, si l'idée d'ajournement et de modification restreinte qu'il a mis en avant dans sa note est goûté, il a préparé les propositions à faire qu'il compte d'abord vous soumettre. – Mais il est impossible d'admettre une discussion dans le Senat sans avoir préalablement posé la question d'en haut, c. a. d. sans avoir d'abord déterminé les points sur les quels la discussion doit rouler. Ce qui sera difficile c'est de savoir et de préciser des garanties que nous pouvons offrir. – Il paroit cependant avoir des vues à ce sujet qu'il compte en tems et lieux, communiqué à Votre Altesse.⁵³

I slutet ställer Armfelt en avgörande fråga: ”Croyez vous, mon Prince, que je puis dire tout ceci à l'Empereur pour que Sa Majesté voye que le gouvernement local de Finlande est prêt à entrer dans Ses Vues autant que faire se peut?” Detta innebär naturligtvis att Armfelt ansåg att även Mensjikov bort påverka kejsaren och försäkra honom om Finlands lojalitet. Men orden måste läsas noggrant: här uttrycks inget ”vad som än krävs”, inget ovillkorligt åtagande genom personligt ”comme il peut”, utan med ett begränsande ”så långt” (*autant*) och en dubbel opersonlig ”om det kan göras” (*que faire se peut*) betonas det som är objektivt möjligt eller meningsfullt.

Och därmed involverade Armfelt ändå generalguvernören: han överlämnade sitt brev och Haartmans utlåtande i slutliga versioner samma dag. Men det var han själv som lade fram Haartmans utlåtande för kejsaren två dagar senare, på finska nyårsdagen. Strax efteråt träffade han Mensjikov och tronföljaren – som om de tre endast kunde hantera spänningen tillsammans. De försökte bedöma hur och om fursten, som skulle möta kejsaren nästa dag, fortfarande borde och kunde argumentera för Haartmans ståndpunkt.

Kejsaren saktar ner saken

Händelserna bekräftar en ytterligare liten sanning i Collans anekdot – utlåtandet blev omedelbart återlämnat vid nästa audiens (om än åt Mensjikov och inte åt Armfelt),⁵⁴ med kejsarens egen handskrivna kommentar på första sidan:

53. Armfelt till Mensjikov 18/30.12.1850 (jfr not 38).

54. Mensjikov har noga dokumenterat presentationen och återlämnandet. Bl. 46, Nr 13 (17), MFNL 118 (som not 19).

Jag antar att inga drastiska åtgärder kan vidtas, men det är mycket önskvärt att steg för steg skapa möjlighet att avskaffa tullgränsen mellan riket och Finland, och – för att kunna möjliggöra detta – att närma våra tullsatser varandra så mycket som möjligt. Vi talar igen om detta.⁵⁵

Om det någonsin hade funnits en direkt order om omedelbar framställning av en föredragningsnot, var den åtminstone för närvarande avskriven. Armfelt var optimistisk trots att kejsaren höll fast vid sitt krav i princip, eftersom utformningen överläts till de finländska myndigheterna.⁵⁶

Men Armfelt var långt ifrån fri från bekymmer. Visserligen hade man tydligt lyckats utpeka problemet för kejsaren, så att han ville diskutera det vidare med sina rådgivare och inte lösa det med ett enda pennstreck. Men vem hade nu kontroll över processen? En mening ur Armfelts nyss nämnda brev till Mensjikov belyser hans dilemma – det handlade om Haartman:

Son désir seroit qu'il n'y eut point de comité *ad hoc* [betoning enligt originalet], mais que le Senat soit chargé de donner son avis sur ses memes propositions dont il ne veut pas prendre sur lui le responsabilité vu qu'on est persuadé qu'on l'accusera sans cela d'avoir sacrifié des interêts du pays.⁵⁷

I princip gav hans instruktioner ministerstatssekreteraren möjlighet att inhämta ett utlåtande av Finlands senat om ett – direkt eller genom generalguvernören framkallat – principbeslut från monarken för att förbereda det för sin presentation. Men kunde han verkligen riskera att öppen konflikt skulle bryta ut i senaten?⁵⁸

55. Bl. 48, No 16, MFNL 118 (jfr not 19). Originalet på ryska: "Полагаю, что крутой меры и быть не может, но весьма желательно, чтобы постепенно составлялась возможность снять таможи между Империею и Великим Княжеством, а для сего приближаться, по мере возможности, к нашим тарифу. Переговорим." Borodkin, *Vremja Nikolaja I*, s. 219, citerar denna mening korrekt. Han hävdar dock att Haartmans memorandum var skapat på begäran av Mensjikov den 10/22.3.1851. Ibid., s. 216–218.

56. Armfelt till Kothen 31.12.1850/12.1.1851, bl. 1–2 (bd. 7, jfr not 20): "[...] il paroit que cette affaire s'arrangera à l'amiable. Le maître a été on ne peut meilleur et, tout en demandant le fonds de la chose, il remet aux autorités locales le *quò-mode*." Betoning enligt originalet.

57. Armfelt till Mensjikov 18/30.12.1850 (jfr not 38).

58. Angående spänningarna mellan Haartman och senaten, se Sakari Heikkinen & Seppo Tiihonen, *Valtionrakentaja 1809–1917*, Valtiovarainministeriön historia 1 (Helsinki 2009), s. 296–300.

Armfelt var tvungen att göra finanschefen till ”herre över förfarandet”, oberoende av senaten. Bläcket med vilket Mensjikov kopierade kejsarens med blyertspenna skrivna kommentar hade knappt torkat, när Armfelt i enlighet med den högsta viljan genom ett hemligt dekret överlämnade uppdraget från kejsaren till Haartman:

Kejsaren, i önskan att tullavgifterna i storfurstendömet Finland ska anpassas till det nya avgiftssystemet i riket i den utsträckning som de specifika lokala förhållandena i denna region tillåter – har nådigt behagat att ge Er i uppdrag att föreslå ett utkast till en ny tullavgift för storfurstendömet Finland baserat på ovan nämnda principer och samtidigt rapportera om de åtgärder som måste vidtas från Finlands sida för att bättre skydda storfurstendömet mot smuggling och säkra riket mot olaglig import av utländska varor genom Finland i händelse av en nedmontering av den tidigare existerande tullgränsen mellan länderna.⁵⁹

Även om Armfelt inte förhandlat fram dessa punkter utan stöd, hade han inte utelämnat någon av de avgörande lättnaderna. Med ”hänsyn till de särskilda förhållandena” avsågs åtminstone Haartmans specialtullar. Det var ju inte meningen att införa den ryska tariffen i Finland helt och hållet – den finska tariffen skulle vidmakthållas men anpassas av de finska myndigheterna. Eliminering av tullgränsen hade nedprioriterats: skyddet mot smuggeltransit skulle först fungera.

Framför allt hade ministerstatssekreteraren nu satt den finländska finanschefen i försädet. Haartman skrev inte längre några utlåtanden, utan beslutsutkast åt kejsaren, oberoende av senaten. Att lämna in förslagen via generalguvernören skyddade Armfelt mot två saker: Mensjikov kunde inte skrida till någon förhastad åtgärd, men han komprometterade sig inte heller hos kejsaren med förslag in frågan.

---

59. Odaterad rysk översättning i Mensjikovs papper, som omnämner att rikstulltaxan planerades träda i kraft 1/13.1.1851. Bl. 66–67, Nr 16, MFNL 118 (som not 19). Originalet på ryska: ”Государь Император, желая чтобы тариф Великого Княжества Финляндского был уравнен с новым тарифом Империи, сколько сие дозволяют особые местные обстоятельства того края, Высочайше соизволил поручить Вашему Превосходительству представить проект нового тарифа для Великого Княжества Финляндского, составленный на вышеизложенном основании, и вместе с тем донести о мерах, какие со стороны Финляндии необходимо будет принять для вящего охранения Великого Княжества от контрабанды и для обеспечения Империи от противозаконного ввоза в оную иностранных товаров чрез Финляндию, в случае уничтожения существующего ныне между сими странами таможенного кордона.”

Inte heller i detta skede initierade Armfelt någon officiell åtgärd inom sitt ämbetsområde – officiellt skulle den här frågan inte vara hans sak.⁶⁰ Men nu spelade universitetspolitiken plötsligt in i tullfrågan till hans fördel. Tronföljaren skulle resa till Helsingfors för att lugna ned stämningarna vid universitetet efter att studenter bojkottat en festlig bal arrangerad av vicekanslern.⁶¹ Detta erbjöd en chans att fortsätta engagera Aleksandr Nikolajevitj i tullfrågan. Av taktiska skäl behövde Haartman ovillkorligen träffa honom – vilket lyckades.⁶² Så kunde tullfrågan diskuteras i en atmosfär av finkänslighet och samarbetsvillighet som universitetskanslern hade skapat och njutit av under sitt blixtnbesök. Så intensivt hade Armfelt förmodligen aldrig tidigare utnyttjat det tilltagande förtroendet hos storfursten Aleksandr Nikolajevitj.⁶³

Eftersom inga motsatta instruktioner hindrade honom, fastställde Haartman rutinmässigt de hemliga rabatterade importtullarna och justerade dem lätt efter satsningarna i den nya rikstullen.⁶⁴ Mensjikov hade önskat en tydligare anpassning (utan prejudikat för hela problemet).⁶⁵ Det verkar som att han inte insåg att Haartmans rabatter

-
60. Den enda handlingen i Ministerstatssekreterariatet arkiv, Akt 14/1854 (sic!), StS, RA skapades först den 14 mars 1852. Ärendet registrerades som avslutat redan tre dagar senare, men öppnades igen 1854.
61. Först utförligt behandlat i Ernst Gustav Palmén, 'Nordenstamin tanssijaiset v. 1851', *HArk* 24 (1914:2), s. 77–81.
62. Storfursten Aleksandr Nikolajevitj anlände till Helsingfors klockan 2 på morgonen den 2/14.3.1851 efter sitt besök vid Finska kadettkåren i Fredrikshamn (det vill säga inte 1850, som Michail Borodkin hävdar i *Istorija Finljandii. Vremja Imperatora Aleksandra II* (SPb 1908), s. 477–480, vilket även anges i innehållsförteckningen). Han borde ha träffat Haartman inför kvällsbanketten. Även Danielson-Kalmari, 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista', s. 104, daterar besöket felaktigt till den 24 mars.
63. Armfelt noterar tronföljarens avresa den 28.2/12.3 och återkomst den 16 mars. Han besöker honom dagen både dagen före avresan och dagen efter återkomsten. Armfelts dagbok, som not 14 [VAY 919], s. 283.
64. Haartman till Mensjikov, koncept, avskrift, ommarkerad bl. 18o, 25, Haartman, RA. I det brev som nämns i not 67 förklarar han sitt agerande: han hade inofficiell information och hade därför redan justerat rabattnivåerna något enligt den ryska tulltaxan.
65. Mensjikov till Haartman 10/22.3.1851 [153–154], 25, Haartman, RA. Orig.: "Le nouvel tarif de l'Empire stipule sur plusieurs articles d'importation des droites inférieures a ceux qui devoient ete perçus d'après le tarif officiel du Grand-Duché. Quoique cet inconvenient pourroit se corriger en partie par le droit facultatif d'allegement sur les importations que vous a été accordé, [...] il ne sembleroit néanmoins utile et necessaire sans toucher pour le moment a la question d'un remaniement general du tarif de le modifier ostensiblement en tout qu'il se rapporte a des articles moins imposés en Russie qu'il ne sont a leur entrée en Finlande." Innehållet citeras på ryska utifrån Mensjikovs papper i Borodkin, *Vremja Nikolaja I*, s. 216, men med oförklarliga avvikelser.

Avskaffandet av det finska tullområdet skulle ha torpederat Haartmans finanspolitiska linje. Efter att ha tonat ner hans upprörda reaktion placerade Armfelt honom i ledningen för de förhandlingar som fördes med det ryska finansministeriet. Bild: Historiska bildsamlingen, Museiverket.

var så kraftiga att importörer och konsumenter i Finland inte skulle vara nöjda med de nya ryska importtullarna, även om de var låga. Lyckligtvis inhämtade han till slut Haartmans åsikt.

Haartman bad om ursäkt för att han på grund av sin hustrus sjukdom inte kunde komma till Sankt Petersburg för att ta del av furstens vilja.⁶⁶ Han skrev till generalguvernören och överöste honom med motiveringar till varför man behövde tre olika publicerade tariffer, för att bemöta kraven i furstens eget förslag.⁶⁷ Mensjikov reagerade surt på Haartmans ”fait accompli”, eftersom detta också för honom stängde möjligheten att genom att införliva de gällande satsningarna för Ryssland i den officiella finska tariffen ge kejsaren en starkare signal om eftergivenhet. Trots det gick han med på att skjuta upp mer genomgripande anpassningar till följande år och höll en god min beträffande finanschefens inofficiella samspel med tronföljaren.⁶⁸ Utan tronföljarens stöd från samtalet i Helsingfors – som Armfelt alltså regisserat fram – hade Haartman säkert inte vågat fördröjningen.

66. Danielson-Kalmari i 'Muuan lehti L. G. von Haartmanista', s. 104, skriver felaktigt ”härskares”.

67. Haartman till Mensjikov 19/31.3.1851, bl. 339–344, Haartman 9, RA.

68. Mensjikov till Haartman 31.3/12.4.1851 [155], 25, Haartman, RA. Även senare antyder han att finanschefen ju hade initierats genom sitt samtal med tronföljaren (se not 72).

En incident vid gränsen komplicerar lösningen

Hur stabilt det förhållande motståndet nu var⁶⁹ visade sig när sammandrabbningar mellan kosacker och smugglare vid den finsk-ryska landsgränsen i april väckte uppståndelse. Nikolaj I var ”inte road”, men reagerade mycket återhållsamt. Armfelt förmedlade, i samråd med generalguvernören, ”så bokstavligt som möjligt” kejsarens åsikt till finanschefen:

Le désir de l'Empereur est que la ligne douanière qui se trouve sur le nez meme de la Capitale disparoisse. – Trois moyens se presentment pour obtenir ce but. – Le premier est d'adopter chez nous entièrement le tarif de l'Empire. – Le second est de l'adopter avec certaines modifications en ce qui concerne les objèts de première necessité, et le troisième est de transporter cette ligne douanière sur le *Kymmene elf.* [betoning i originalet] – De ces trois moyens sa Majesté envisage le second comme étant celui qui présente le moins des difficultés, mais il faut alors que la Finlande puisse presenter quelques garanties au commerce de l'Empire.⁷⁰

Armfelt hade alltså mitt i denna kris fått en lugnande signal, som han kanske rentav förhandlat fram själv. Kejsaren föredrog Haartmans system med målinriktade tullrabatter för import till Finland framom sin egen idé om likriktning av tullsatserna. Det var inte längre tal om att avskaffa den finländska tullförvaltningen; kejsaren ville bara undvika önskad uppträden vid Sankt Petersburgs portar. ”Garanterna” – en term som Armfelt tidigare än andra hade introducerat i debatten – skulle fortfarande vara lösningen för att förhindra att de för Finlands ekonomi nödvändiga billiga importerna sipprade in på den ryska marknaden. Detta insåg nu också Mensjikov. Handakten han skapade bar namnet ”O kontrabande” (Om smuggling) – inte ”Finlands tullfråga”.⁷¹

I maj preciserade Mensjikov ännu en gång dessa direktiv från kejsaren. Det anmärkningsvärda i detta var att det var Haartman som skulle föreslå hur allt skulle förverkligas.⁷² Efter sin hustrus död skrev denne

69. Enligt Armfelt (som i följande not) hade tullfrågan återigen ”uppstått från sin aska” – han hade redan ansett den vara hanterbar.

70. Armfelt till Haartman 29.3/10.4.1851 [151–152], 25, Haartman, RA. Armfelt hade föredragning hos kejsaren dagen innan. Armfelts dagbok (som not 14 [VAY 919], s. 290.

71. Kuvert, nr 16, MFNL 118 (som not 19). Troligen har dessa dokument inte uppmärksamrats i forskningen på grund av den i någon mån vilseledande rubriken. Armfelts betydande ändringar i Haartmans memorandum, som finns i den här handlingen, har därför förbisetts.

72. Mensjikov till Haartman 11/23.5.1851 [153–154], 25, Haartman, RA.

till Mensjikov att han skulle nedteckna sina tankar när han lyckats klargöra dem, och att han var övertygad om att en fredlig lösning var möjlig: "La Russie est trop grande et trop riche pour gagner quelque chose à notre ruine totale."⁷³

Efter en tid av sorgeledighet efter hustruns död kom Haartman till Sankt Petersburg i slutet av oktober. En av de första personerna som Armfelt introducerade honom för, den 29 oktober/10 november 1851, var hans nyutnämnda adjoint, Konstantin Fischer. Finanschefen tycktes vara nöjd, han hoppades ju på en mer detaljerad förståelse av generalguvernörens hållning, och Fischer ansågs vara dennes språkrör. Hans förhoppningar slog inte fel i det att Fischer, av gammal lojalitet, skulle överföra allt som diskuterats till sin tidigare chef. Faktum är att vi känner till detaljerna av tjänstemännens inbördes konversation från Fischers rapport till Mensjikov dagen efter samtalet.⁷⁴ Men själva samtalet tog en helt annan vändning då Fischer betonade att han inte talade i Mensjikovs namn.

Haartman hade väntat på riktlinjer från generalguvernören och frågade direkt Fischer: "Que pensez vous donc, cher ami, que me conseillez vous, pour parer le coup, que nous menace, car j'entre entièrement dans vos prévisions?" Men nu uttryckte båda sina farhågor om att ryska tullmyndigheter skulle övervaka Östersjögränsen. Detta skulle kunna kosta cirka 150 000 silverrubel per år och leda till dagliga blodiga sammandrabbningar med smugglare. Fischer kommenterade: "Sa Majesté ne s'arreterait pas devant des depenses, [...] tant qu'Elle est convaincue de leur utilité, et qu'en consequence, si cette mesure ne nous parait point utile, il est de nôtre devoir de le prouver." Sedan utvecklade han en ny idé:

Selon moi, [...] vue la position géographique de la Finlande, aucun tarif, quelque libéral qu'il fût, n'est pas de force de prévenir la contrebande sur une coté inaccessible à une surveillance efficace [...] il faut un second cordon, etabli dans le but spécial de fermer aux marchandises étrangères l'entrée dans l'Empire par la Grand Duché [...].⁷⁵

73. Haartman till Mensjikov 20.5/1.6.1851, bl. 55–56, 81–3–19 RGAVMF. Översättning till svenska: "Ryssland är för stort och rikt för att vinna någonting på vår totala ruinerings."

74. Fischer till Mensjikov 30.10/10.11.1851, bl. 83–84, No 16, MFNL 118 (som not 18). Eftersom detta centrala dokument finns alldeles i slutet av Mensjikovs akt och årtalen är ganska svårlästa har man tydligen inte insett dess position i argumentationskedjan och dess betydelse.

75. *Ibid.*, Bl. 83v.

Denna gräns skulle gå bakom en neutral zon väster om den nuvarande gränsen. Fischer företrädde således redan de idéer som vi känner från den färgstarka beskrivningen av hans audiens hos kejsaren i januari 1852 och som han i sina memoarer hävdar att räddade Finlands tullautonomi:

[...] jag förklarade för kejsaren, att det geografiska läget hindrade införandet af tullbevakningen på annat ställe, att den finska kustens utsträckning utgjorde 1 500 verst, hvarvid stranden skyddades af otaliga skär; att om på hvarje holme ställdes blott en vakt, härtill fordrades en hel division; att vakten ingenting kunde göra, alldenstund tullkuttrarna råkade på grund där, hvarest kontrabandistens båt rörde sig obehindradt; att Finland bildade en tratt, vänd med sin breda öppning emot hafvet, med sina smala mot Systerbäck. – Ja, sade kejsaren, det geografiska läget! Se där den första invändning jag hör – hittills har alla berättat åt mig skräp: Haartman rider på sin konstitution; Menschikoff skrufvar sig. Men, tillade han obeslutsamt, jag skall taga detta i betraktande; jag skall öfverföra dit en division [...].⁷⁶

Även om Fischers memoarer alltid har betraktats med skepsis⁷⁷ har Armfelt själv bekräftat sin adjoints framgångsrika insats gentemot Kothen. Han hade besvarat kejsarens önskan om gränstillens avvecklande så taktfullt som möjligt, vilket kanske mer än något annat skulle bidra till att Finland i denna existentiella fråga inte behövde genomföra kejsarens ursprungliga plan.⁷⁸

Ursprungligen kom idén ändå från Armfelt. Det handlade om de ”garantier” som han nämnde redan i början av diskussionen.⁷⁹ Armfelt hade instruerat Fischer att förmedla idén till Haartman och utnyttjade därmed Fischers dubbelroll. På detta sätt förmedlade Fischer i sin rapport om samtalet Armfelts myndighets idé till generalguvernören och skissade samtidigt en plan som överensstämde med Armfelts inten-

76. Fischer, *Memoarer*, s. 132–138, citatet s. 136.

77. Visserligen finns det några invändningar mot denna framställning, till exempel att Armfelt inte ska ha varit närvarande vid audiensen, även om han skriver det (se nästa fotnot). Men som så ofta rapporterar Fischer i grunden korrekt och låter sin fantasi ta över endast i detaljerna.

78. Armfelt till Kothen 26.12.1851/7.1.1852 och 29.12.1851/10.1.1852 (bl. 27 och 28, bd. 7, enligt fotnot 19). Följande citat är från det senare brevet: ”Ayant ensuite abordé la question douanière, l'Empereur lui a dit la même chose qu'à moi, sur le désir de voir disparaître le cordon. C'est là que Fischer, dans ses réponses, a fait preuve de toute le tact possible, et j'ai la conviction intime que les mêmes réponses contribueront peut-être plus que toute autre chose à ce l'on ne nous pressera pas de terminer définitivement une affaire aussi vitale.”

79. Armfelt till Mensjikov 18/30.12.1850 (jfr not 38, citerat ovan på s. 286).

tioner: varken han själv eller Mensjikov skulle förorda planen, utan generalguvernören skulle uppmuntra Haartman att göra detta.⁸⁰

Haartman inkluderade faktiskt de synpunkter som nämndes av Fischer i sitt nästa projekt. Han kunde till och med förklara dessa muntligt för kejsaren och fick grönt ljus att lägga fram dem direkt för finansministern.⁸¹ Det centrala elementet var den ”andra zonen” för Finlands tullmyndighet, som skulle finnas mellan Finland och Ryssland. Haartman ville förlägga zonen något väster om den juridiska gränsen, tydligen inspirerad av kejsarens tanke att placera den väster om Kymmene älv. I denna neutrala zon som upprättades skulle, exceptionellt nog, agenter från det ryska finansministeriet operera genom att övervaka varuflödet och rapportera brott till den territoriellt ansvariga polisen. Men vad skulle denna idé rädda? Svaret var att tullgränsen och tullsatsernas harmonisering skulle förbli under finsk kontroll. Detta skulle även gälla de hemliga rabatterna, som endast skulle minskas i den utsträckning att de inte skulle locka till smuggling. Endast som ett långsiktigt mål – ifall åtgärderna visade sig framgångsrika – skulle tullgränsen tas bort.⁸² Resonemanget gränsar till satir: den existerande tullgränsens upphävande skulle genomföras först när den nya tullgränsen hade inrättats.

Eftersom planerna inte realiserades, är det här endast på sin plats att notera att de var tillräckligt komplicerade för att en tid uppehålla finansministeriet med detaljfrågor. Och medan kejsaren väntade på

---

80. ”Alors, je conclus, que comme j’ignorais si Vôtre Altesse partageait cette manière de voir, je le [Haartman] pria de ne point faire des ouvertures à cet égard; que Vôtre Altesse prendrait Elle-même l’initiative en l’engageant à refaire son travail, en cas qu’Elle partage nos vues, et que moi, de mon côté, je deviendrais Vôtre Altesse, que le Baron acceptera volontiers cette commission, en cas qu’Elle veuille la lui proposer.” Bl. 83–84, No 16, MFNL 118 (som not 19). Uttrycket ”nos vues” tyder på att Fischer här inte undersöker terrängen för Mensjikov, utan har gjort överväganden med Haartman i egenskap av ministerstatssekreterares adjoint.

81. Han presenterade återigen ett omfattande memorandum, daterat 27.11/9.12.1851. Bl. 88–103, No 16, MFNL 118 (som not 19). På detta skrev Nikolaj I den 2/14.12.1851: ”Il me semble qu’il n’y a aucune difficulté de donner suite aux mesures proposées par Mr. de Haartman, mais en tout cas il me faut l’opinion du ministre des finances. Je vous autorise à donner suite à ces rapports entre les deux autorités.”

82. Haartman skrev en kortare version för finansministern, men hänvisade till kejsarens godkännande. Bl. 31–45, daterat 8/20.12.1851, No 16, MFML 118 (som not 19). Två dagar senare skyndade han sig att också skicka dessa till Mensjikov. I ljuset av dessa data beror dateringen 8.12.1852 på ett mellanblad i akten på en felsägning.

Konstantin Fischer har oftast betraktats som Mensjikovs ”onda ande”, men i frågan om tullgränsen stödde han Haartmans och Armfelts linje. Bild: Historiska bildsamlingen, Museiverket.

finansministeriets utlåtande hade Fischer under den beskrivna audien- sen antytt samma lösning från till synes oberoende håll.

Således lyckades man under Armfelts regi med att från alla håll få suveränen att konfronteras med det enda förslaget som erbjuder en utväg ur den komplicerade triangeln: det måste vara finländare som hindrade finländare från att smuggla vid landgränsen, eftersom detta låg i Finlands intresse. Det var de garantier som finansministeriet ville ha. De räddade den finländska tullförvaltningens legitimitet och dess intäkter, även om varorna skulle tas in vid Östersjögränsen enligt ryska tariffer.

Det är alltså endast vid en första anblick som det verkar som att Armfelt inte alls är med på scenen, vilket Danielson-Kalmari beklagar. Den verkliga anledningen till ministerstatssekreterarens diskreta roll framgår tydligt av en passus som har förbisetts i tidigare forskning eftersom Borodkin inte inkluderade den i *Istorija Finljandii* utifrån Fischers memoarer. Nikolaj I beklagade sig nämligen inför Fischer inte bara över Haartmans ”konstitutionsrytter” och

Mensjikovs tvekan, utan också över Armfelt som inskränkte sig till att göra antydningar.⁸³

Armfelt hade sina skäl till detta. Den lösning som nu övervägdes hade ännu en brist. Den stod i strid med kejsarens centrala och upprepade önskan om att avskaffa en inre gräns i riket. Och inför denna önskan var Armfelt fortfarande ansvarig.⁸⁴

Samma vinterdagar som den sjukliga änklungen Haartman imponerade på finansministeriet med tullsatsernas sifferkolonner, gjorde Armfelt ett spektakulärare uppslag: han föredrog att finanschefen skulle tilldelas Aleksandr Nevskij-orden, en av rikets högsta utmärkelser. Detta gav inte bara Haartman ny energi,⁸⁵ utan var också en tydlig signal till alla omkring: Denna man har kejsarens förtroende, ta det han säger på allvar! På så sätt kunde ministerstatssekreteraren redan i januari 1852 lugna Kothen:

Haartman travaille nuit et jour et il paroît que cette question [tullfrågan] s'arrangera beaucoup mieux que nous n'avions osé l'espérer. Il s'est conduit dans cette affaire avec une habilité qui l'a rendu, en quelque sorte, maître du terrain, en sorte que Brock et Cie abondent dans son sens. A la fin de la semaine la note *ad hoc* [betoning i originalet] sera présentée à l'Empereur. [...] D'après toutes les probabilités, le tarif sera changé, c.a.d. modifié tout de suite, mais le cordon ne disparaîtra que 1853. C'est alors que commenceront vos tribulations.⁸⁶

Planerna förfaller och försvinner från handlingarna

Resten av händelseförloppet är enkelt sammanfattat. Under senvintern 1852 uppfyllde Haartman Mensjikovs önskan om ytterligare anpassning av tulltaxorna – märk väl de finländska, inte införandet av de ryska. Detta skedde i samband med förlängandet av de hemliga tull-

83. Jfr Borodkin, *Vremja Nikolaja I*, s. 219 med Fisjer, 'Zapiski', *Istoritjeskij vestnik* 1908 (nojabr), s. 797 samt Fischer, *Memoarer*, s. 133 och 136. Uttrycket "внушения" översätts i den svenska utgåvan som "Armfelts ord vore endast råd" (Ibid., s. 133) och har inte originalets betydelseförskjutning i översättningen. Jag tackar Rainer Knapas för denna information.

84. Fischer hävdar i *Memoarer*, s. 133, att Armfelt kunde ha dragit sig tillbaka genom att säga att han inte hade något sensatsärendet att lägga fram, men under Nikolaj I:s tid hade direkta föredragningar alltid förekommit när det gällde ärenden som tidigare befallits av kejsaren.

85. Kalleinen, "Isänmaani omni on kuulua Venäjälle", s. 233.

86. Armfelt till Kothen 29.12.1851/10.1.1852. Bl. 28, bd. 7 som anmärkning 20. Peter Brock (Petr Fedorovitj Brok) var nu tillförordnad finansminister. Erik Amburger, *Die Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Großen bis 1917*, Studien zur Geschichte Osteuropas 10 (Leiden 1966), s. 208.

rabatterna, som minskades något. Armfelt betraktade detta som en isolerad rutinakt, som Mensjikov hade presenterat för kejsaren och Armfelt vidarebefordrat för officiellt tillkännagivande. En koppling till det slutliga målet, avskaffandet av gränsen, hade inte etablerats.⁸⁷ Han höll ändå processen under uppsikt. Han lät Fischer bestämt avråda Mensjikov från att nämna de hemliga rabatterna för att de inte explicit skulle sanktioneras av kejsaren. Nikolaj I skulle säkert inte gå med på att underteckna något olagligt.⁸⁸ I själva verket handlade det om att behålla detta mildrande medel enbart i Haartmans händer. Återigen utnyttjade Armfelt skickligt Fischers dubbelroll – generalguvernören uppskattade fortfarande hans råd, men råden var koordinerade med ministerstatssekreteraren. Det är förvånande hur Armfelt kunde få den man som han en gång karakteriserade som ”Mensjikovs onde ande” på sin sida. Det verkade som om han bara höll god min i det elaka spelet när chefen för generalguvernörens kansli i Sankt Petersburg, som inte var finländare, erbjöds att bli biträdande ministerstatssekreterare.⁸⁹ Men Armfelts omfamningsstrategi gentemot Fischer verkar ha varit en fullständig framgång.

I Haartmans detaljerade plan för en uppgraderad inre tullgräns såg finansministeriet tydligen en möjlighet att även ta itu med problemet med spritsmuggling från de baltiska provinserna till Finland. Nu skickade Haartman taget på ett stickspår genom att förklara att finländska myndigheter inte är kallade att lämna förslag i frågor som rör Östersjöprovinserna – och därmed avslutas Mensjikovs akt.⁹⁰

---

87. Akt 14/1854, StS, RA. Därför lät Armfelt också stänga akten, som endast hade ämnesrubriken ”Tullförändringar”, redan den 14 mars 1852.

88. Handskrivet koncept av Fischer, daterat 5/17.2.1852, bl. 63, 19–3–81 RGAVMF.

89. Carl von Bonsdorff, ’Ministerstatssekreteraren greve Alexander Armfelts memoarer’, *Historisk Tidskrift för Finland* 14 (1929), s. 77–97, här s. 90; se även Borodkin, *Vremja Nikolaja I*, s. 518, med hänvisning till August Schauaman, *Från sex årtionden i Finland*. 2 (Helsingfors 1893), s. 53 och Thiodolf Rein, *Johan Vilhelm Snellman*. 2:a reviderade upplagan (Helsingfors 1904). Med försiktighet uttrycker sig däremot Kristiina Kalleinen, *Suomen Kenraalikuvernemntti. Kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelyssä 1823–1861*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 12 (Helsinki 1994), s. 81. En analys av korrespondensen mellan Armfelt, Kothen, Fischer och Mensjikov i frågan som jag har påbörjat tyder på att Armfelt hjälpte generalguvernören med en ”boende-fråga”, eftersom Fischer hade förlorat sin position inom järnvägsförvaltningen. Å andra sidan satsade Fischer redan då på Armfelt, eftersom han kände till oegentligheterna inom marinministeriet som hotade Mensjikovs ställning.

90. Bl. 118–127, No 16, MFNL 118 (som not 18), efter 3/15.3.1852.

I början av år 1853 närmade sig furstens uppdrag i Konstantinopel. Det skulle leda till Krimkriget och bli hans personliga fördärv. Han såg dock till att tullfrågan inte utvecklades okontrollerat. I sitt allra sista hemliga brev bad han den tillförordnade finansministern Peter Brock att inte beröra frågan.⁹¹ Redan tidigare hade Haartman bett Mensjikov att förhandla fram ett uppskov med finansministern,⁹² och i detta läge gjorde han inget mer under 1853.

Även om Armfelt och Haartman fortfarande var ålagda sitt uppdrag, låg bollen nu hos finansministeriet. I början av 1854 hade den finländske finanschefen känslan att ytterligare åtgärder för att anpassa tullsatserna förväntades av honom. Den 2/14 januari 1854 skickade han en rapport med en begäran till Platon Ivanovitj Rokasovskij, adjoint hos generalguvernören i Helsingfors, att vidarebefordra den till kejsaren genom Armfelt. Han ville säkerställa att ministerstatssekreteraren hade rapportens synpunkter att visa upp ifall Nikolaj I framöver skulle ställa frågor om situationen. Haartmans skrivelse överlämnades i original, men Armfelt skickade tillbaka den samma dag, den 13/25 januari.⁹³ Var det klokt att åter uppta frågan på dagordningen? Texten i brevet är en dementi som på ett njutbart och konstfullt sätt hävdar att problemet aldrig existerat:

Statssekreteraren för Finlands angelägenheter har ingen officiell information om att frågan om att upphäva tullgränsen vid den rysk-finska gränsen har tagits upp, och händelser kring denna fråga är mig endast personligen kända från muntliga förklaringar. Följaktligen är det svårt för mig att göra å Högsta Ort underdånig framställan i nämnda ärende, särskilt eftersom jag, med hänsyn till de Högsta frågor som kan komma upp angående de tidigare omständigheterna, där jag inte var inblandad, inte kommer att kunna kommentera något.⁹⁴

-
91. Ifall kejsaren återkom till tullfrågan skulle han svara att de utlovade uppgifterna inte finns tillgängliga på grund av Haartmans långvariga sjukdom, men att senatorn var beredd att resa till huvudstaden för att ge en muntlig förklaring så fort seglationssäsongen inleddes. Nr 883, 10/22.1.1853, Dd 3 (1847–1853), GGK, RA.
  92. Haartman till Mensjikov 6/18.11.1852 (kopia bl. 18–19), Salaiset aktit 312/1852, GGK, RA.
  93. Dock gjorde han kopior för Mensjikov (s. 189–190, 108–213, AA II b 34 c [Mensjikovs handlingar i Armfelts efterlämnade papper], RA).
  94. Armfelt till Rokasovskij 13/25.1.1854 (hemlig, utan brevhuvud), som not 92, bl. 26: ”Статс-секретариат Финляндский не имеет никакого официального сведения о возбужденном вопросе на счет снятия таможенной линии на Российско-Финляндской границе и действия по сему предмету бывшия, известны мне только лично из изустного объяснения. Вследствия сего я затрудняюсь входить со всеподданнейшим докладом по вышеозначенному делу, даже и при Высочайшем о том вопросе, так как он может провести к речи о

Därefter överlät Armfelt åt generalguvernörsadjointen Rokasovskij att själv kontakta finansministern, eftersom kejsarens senaste instruktion om att gå via generalguvernören till finansministern fortfarande var i kraft; ministerstatssekreteraren var inte (officiellt) inblandad. Och faktiskt vände sig Rokasovskij den 19/31 januari 1854 till Brock med begäran att avvakta i ljust av den aktuella situationen. Den 9/21 februari 1854 kunde Brock redan lugna generalguvernörsadjointen med att kejsaren fyra dagar tidigare hade gett befallning om att ”skjuta upp prövningen av denna fråga tills vidare”.⁹⁵

Liksom i frågan om kodifiering av Finlands lagar, i synnerhet grundlagarna, hade Armfelt också skjutit upp detta hot mot Finlands särställning, utan att en enda gång utsätta sig för en misstanke om motstånd hos kejsaren. Samtidigt hade han återigen lyckats stärka motkrafterna i Finland. I ljust av hans senare tjänsteår, under vilka han uppnådde så mycket, kan man fråga sig om Armfelt inte skulle ha kunnat agera mer bestämt – men denna utveckling var ännu inte förutsägbar. Armfelt ville inte riskera sin ställning, eftersom han ansåg att han var den enda som var kapabel att utforma de nödvändiga eftergifterna från Finlands sida gentemot Rysslands anspråk på herravälde utan att den statliga existensen hotades på ett fundamentalt sätt. Hans lycka var att tronföljaren, storfursten Aleksandr Nikolajevitj, gradvis började bilda en egen åsikt om Finlandspolitiken och nu kunde vara en allierad. Tronföljarens ställning kunde ju inte hotas på grund av Finland, och det utnyttjade Armfelt. En annan lycklig omständighet för Armfelt var naturligtvis att den nya generalguvernörsadjointen Rokasovskij, som hade varit i tjänst sedan 1848, använde sitt gradvis växande handlingsutrymme för att samarbeta med Armfelt.⁹⁶

Redan några månader senare, den 3/15 mars 1854, var det dags för Nikolaj I att själv bege sig till Finlands huvudstad för att försäkra sig

---

предшествовавших обстоятельствах, о которых, не имея вделе, могу не упомянуть.”
Original av Haartmans rapport, Ibid., bl. 27–30.

95. Ibid., bl. 32–35. Originalen på ryska: ”рассмотрение помянутого вопроса отложить до времени”. Korrespondensen ingår även i Akt 14/1854, StS, RA.
96. Från och med den 20 april 1852 hade Armfelt exempelvis rätt att vid behov direkt lägga fram Rokasovskijs avvikande utlåtanden om senatens beslut för kejsaren. Kaarlo Wilhelm Rauhala, *Suomen senaatti 1809–1909. 1. 1809–1859* (Helsinki 1915), s. 341. Rokasovskij hade rekommenderats till Mensjikov av Nordenstam, som blev universitetets vicekansler och guvenör över Nylands län eftersom han hade återkallats till Helsingfors från Kaukasien.

om finländarnas lojalitet i det fall att hans fiender skulle lyckas engagera Sverige i Krimkriget. Samtidigt gjorde krigsskadorna i Finland och ekonomiska förluster pekuniärt stöd nödvändigt och frågan om den rysk-finska tullgränsen försvann från dagordningen.

Analysen i denna översikt visar att historikern Danielson-Kalmari har missbedömt Armfelts ”bedrövliga ställning”; ministerstatssekreteraren var tvungen att mobilisera motstånd mot eventuell skada för Finland, men det skulle ha varit ödesdigert för hans förtroendeställning om han tydligt identifierats som centralfiguren för motståndet.⁹⁷

Analysen visar också hur bedömningskriterierna för autonomi-tiden har förskjutits. På 1850-talet försvarades inte den synliga gränsen mot Ryssland, som senare blev en symbol för autonomi och en nagel i ögat på ryssarna. I stället handlade det i första hand om en utrikes-handelspolitik som säkrade Finlands statliga intäkter och tillgodosåg storfurstendömet ekonomiska intressen och befolkningens behov. Och när det handlade om den faktiska grunden för Finlands existens kunde samme Armfelt som var villig att göra så många eftergifter för att upprätthålla rysk-finskt samförstånd, plötsligt med klarsynt förstånd utnyttja alla knep som fanns till förfogande.

Översättning från tyska av Jennifer K. Bach

---

97. I ljuset av den faktiska utvecklingen är källvärdet av Collans anekdot marginellt; den ger mestadels en inblick i hur Armfelt framställde sig själv. Det är dock intressant att notera att han, förutom Langenskiöld, tillskriver det ryska finansministeriets kompetens en avgörande roll. Kanske berättade han anekdoten på 1860-talet, när det inte längre var nödvändigt att visa Haartman, Fischer eller Mensjikov uppskattning, samtidigt som Langenskiöld kunde betraktas som en man för framtiden.